

İNSAN HAKLARININ KORUNMASINDA İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ MALİYETİNİN ADİL PAYLAŞILMASININ ÖNEMİ

Fatih Tuğrul Demirkale

Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Uluslararası Hukuk ABD.

ÖZET

Günümüzde insanlık yerelden bölgesel, bölgeselden küresel düzeye kadar farklı boyutlarda birçok problemle baş etmeye çalışmaktadır. Küresel düzeyde insanlığın karşısında duran belki de en önemli sorun iklim değişikliğidir. İklim değişikliğinin yol açtığı olumsuz sonuçlar insan hakları üzerinde de etkisini göstermektedir. Dolayısıyla küresel bir sorun haline gelen iklim değişikliği ile ilgili tüm devletlerin elini taşın altına koyması gerekmektedir. Öyle ya da böyle, az ya da çok hemen hemen bütün devletler iklim değişikliğinden sorumludur. Ancak bu sorumluluğun eşit dağılması ise bir adaletsizlik doğuracaktır. İklim değişikliğine kayda değer bir payı olmayan ya da çok az katkısı bulunan bir devletle, yüksek pay sahibi devletleri eşit derecede sorumlu tutmak bir adaletsizlik doğuracağından, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesini belirlemiştir. Bir kısım devletlere öncü rol oynamaları gerektiği belirtilmiş, daha fazla sorumluluk yüklenmiştir. Böylece iklim değişikliğinin maliyeti adil bir şekilde paylaşılabilir, gelişmekte olan ya da gelişmemiş devletlerin insan haklarının korunması bağlamında işi kolaylaştırılmış olacaktır.

Anahtar kelimeler: iklim borcu, tarihsel sorumluluk, ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesi, iklim değişikliği

THE IMPORTANCE OF FAİR SHARING OF THE COST OF CLİMATE CREATION İN THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS

ABSTRACT

Today, humanity is trying to cope with many problems. These problems occur in different dimensions from local to regional, from regional to global level. One of the most important problems facing humanity at the global level,

and perhaps the most important one, is climate change. The negative consequences of climate change also show its effect on human rights. Therefore, it is necessary for all states to take responsibility for climate change, which has become a global problem. In one way or another, almost all states are more or less responsible for climate change. However, the equal distribution of this responsibility will create an injustice. The United Nations Framework Convention on Climate Change established the principle of common but differentiated responsibilities, since it would be unfair to equally assign the responsibilities of a state with little or no significant contribution to climate change and states with a high share. Some states have been given more responsibilities by stating that they should play a leading role. Thus, the cost of climate change will be shared fairly, and the work of developing or underdeveloped states will be facilitated in the context of protecting human rights.

Keywords: climate debt, historical responsibility, principle of common but differentiated responsibilities, climate change

GİRİŞ

İklim değişikliği birçok alanda adaletsizlikleri beraberinde getirmektedir. Bu adaletsizlikler, insan haklarından devletler arası ilişkilere kadar geniş bir yelpazede ortaya çıkmaktadır. Konu detaylı bir şekilde değerlendirildiğinde devletler arasında ortaya çıkan adaletsizliğin, önünde sonunda insan haklarının ihlali ile sonuçlanarak başka bir adaletsizliğe yol açtığı görülmektedir. Bu durum iklim değişikliği ile ilgili olarak iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Birincisi, iklim değişikliğinin sonucunda ortaya çıkan insan hakları ihlalleridir. Yaşam hakkı, sağlık hakkı, barınma hakkı, temiz su ve gıda hakkı başta olmak üzere birtakım haklar doğrudan ihlale uğramaktadır. İkincisi ise, devletler arasında iklim değişikliğinin maliyetinin adil dağıtılmaması sonucunda ortaya çıkan insan hakları ihlalleridir. Çalışmada ikinci durum üzerinde durulacaktır.

Günümüzde evrensel nitelikte en etkin uluslararası örgüt olan Birleşmiş Milletler, iklim değişikliği ile mücadele etmek, durdurulabiliyor ise durdurmak ya da en azından adaletsizlik doğuran olumsuz sonuçlarını en aza indirgeyebilmek adına birtakım uluslararası gelişmelere önyak olmakta, uluslararası sözleşmelerle mücadelenin yönünü belirlemeye çalışmaktadır.

İklim değişikliği mücadelesinde emisyon azaltımı ve iklim değişikliğine uyum sağlamak için adaptasyon süreçleri öne çıkmaktadır. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS) ile başlayan süreç Paris İklim Antlaşması (Paris Antlaşması) ile devam etmekte ve devletler emisyon azaltımı için Paris Antlaşması kapsamında ulusal katkı beyanlarını sunmakta-

dırlar. Bu noktada beklenen, devletlerin emisyon azaltım taahhütlerini sunarken sera gazı artışlarındaki tarihsel sorumluluklarını ve mevcut kapasitelerini gözetmeleriydi. Fakat Paris Antlaşmasının bağlayıcılığının eksikliği devletlerin çıkarlarına göre taahhüt belirlemesine yol açmış ve böylece tarihsel olarak süregiden eşitsizliklere çare olamamıştır. Bu noktada, gelişmekte olan devletler kirletme hakkını talep etmeye devam etmekte, gelişmiş devletler ise sera gazı emisyonlarının ciddi ölçüde azaltılması gerektiğini ileri sürerek buna karşı çıkmaktadırlar.

Her ne kadar iklimin sürekli olarak değiştiği ileri sürülecek olsa da çalışma bağlamında konuşulan iklim değişikliği, insan kaynaklıdır. Aslında bir yönüyle devletler arası bir yönü ile insanlar bakımından krize dönüşen iklim değişikliğinin sebebi de yine

insandır. Çünkü iklim anormal olarak insan eliyle değiştirilmektedir. Bu değişikliğin sonuçlarıyla yüzleşen insanlık, mücadele genişletilmez ve ciddiye alınmaz ise, daha ağır sonuçlarıyla kısa bir süre içinde karşılaşmak zorunda kalacaktır. Bu bağlamda yapılması gerekenlerden biri; iklim ve doğayla uyumlu sanayi modeline bir an önce geçmektir. Ancak gelişmemiş ya da gelişmekte olan devletlerin bunu kaldırabilecek ekonomisi bulunmamaktadır. Tam da bu sebeple iklim borcunun kapatılması, belki de bahsi geçen devletler açısından doğayla uyumlu sanayi modeline geçebilmek için ekonomik kaynak oluşturabilecek potansiyele sahiptir.

Bu bağlamda bakıldığında gelişmekte olan devletler, gelişmiş devletlerin atmosferi kullanarak geliştiğini, bu sebeple atmosferi gelişmiş devletlerin kirlettiğini ve kendilerine borçlu olduklarını ileri sürmektedirler. Bu borç aynı zamanda iklime uyumlu sanayi modeline geçişte gelişmekte olan devletlerin kullanabileceği bir ekonomiyi de sağlayacağından, iklim borcunun tartışılması ayrıca önem arz etmektedir. Böylece devletler elde ettikleri maddi gelirle birlikte iklim değişikliği ile mücadelede başarı şansını artıracak ve dolayısıyla insan haklarının korunması noktasında daha başarılı olabileceklerdir.

I. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN İNSAN HAKLARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

İklim, oldukça geniş bir bölgede uzun yıllar boyunca değişmeyen ortalama hava koşullarını ifade etmek için kullanılan bir kavramdır.¹ İklim değişikliği

1 T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Meteoroloji Genel Müdürlüğü [https://www.mgm.gov.tr/iklim/iklim.aspx?key=B#:~:text=Olduk%C3%A7a%20geni%C5%9F%20bir%20b%C3%B6lge%20i%C3%A7inde%2C%20uzun%20y%C4%B1llar%20boyunca,ortalama%20hava%20ko%C5%9Fullar%C4%B1na%20iklim%20denir.\(E.T. 29.12.2022\)](https://www.mgm.gov.tr/iklim/iklim.aspx?key=B#:~:text=Olduk%C3%A7a%20geni%C5%9F%20bir%20b%C3%B6lge%20i%C3%A7inde%2C%20uzun%20y%C4%B1llar%20boyunca,ortalama%20hava%20ko%C5%9Fullar%C4%B1na%20iklim%20denir.(E.T. 29.12.2022))

ise BMİDÇS’de “*karşılaştırabilir zaman dilimlerinde gözlenen doğal iklim değişikliğine ek olarak, doğrudan veya dolaylı olarak küresel atmosferin bileşimini bozan insan faaliyetleri sonucunda iklimde oluşan bir değişiklik*” şeklinde ifade edilmiştir.²

BMİDÇS tarafından verilen iklim değişikliği tanımı yerinde bir tanımdır. Çünkü iklim doğal olarak da değişmektedir. Ancak BMİDÇS ve devamında gelen protokollerde üzerinde durulan doğal iklim değişikliği değil insan faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan değişikliktir.

İklim değişikliği konusunda çalışmalar yapmak üzere Dünya Meteoroloji Örgütü ve Birleşmiş Milletler Çevre Programı tarafından kurulan Hükümetler Arası İklim

Değişikliği Paneli (IPCC), insan kaynaklı iklim değişikliğinin etkileri ve bunun karşısında gereken tedbirleri almak konusunda çalışmalar yapmaktadır.³ Burada ifade etmek gerekir ki IPCC yasal bir organ olmayıp bilimsel bir kuruluştur. Yaptığı değerlendirmeler, dünyanın dört bir yanında bulunan uzmanların katkılarına dayanmaktadır.⁴ Bu nedenle her ne kadar iklim rejimi konusunda yetkili olmasa da değerlendirmeleri bilimsel açıdan kıymetlidir.

Yaklaşık 800’den fazla bilim insanının katkıda bulunduğu ve aralarında Türkiye’nin de olduğu IPCC üyesi bütün devletler tarafından kabul edilen 5. Değerlendirme Raporuna göre; 1951’den sonra yaşanan küresel sıcaklıklardaki artış kesin olarak insan kaynaklıdır. Raporda öne çıkan noktalara bakıldığında küresel ortalama sıcaklık 1901’den sonra 0.9 derece artış göstermiş, geçtiğimiz 30 yıl küresel ölçekte 1850’den beri kaydedilen en sıcak ardışık 30 yıl olmuş, 21’inci yüzyılın ilk 10 yılıysa en sıcak 10 yıl olarak tarihte yerini almıştır. Küresel yüzey sıcaklık değişikliği, 21’inci yüzyılın sonuna kadar IPCC tarafından gerçekleştirilen senaryolara dayanarak sanayi öncesi döneme göre 1.5 dereceyi ve iki yeni senaryoda ise 2 dereceyi geçecektir. Yine IPCC tarafından hazırlanan biri dışındaki tüm senaryolarda 2100 yılı sonrasında da küresel ısınma devam edecektir.⁵

2 Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, madde 1/2.

3 İPCİ, Tijen, ÇOBANOĞLU, Nesrin, “İklim Değişikliğinin ve İklim Değişikliğiyle İlgili Küresel Anlaşmaların Çevre Etiği Bakımından Değerlendirilmesi”, Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi, C. 7, S. 2, 2019, s. 131; İklim değişikliği ile ilgili çeşitli grafiklere ulaşmak için bakınız: <https://www.ipcc.ch/report/ar5/syr/synthesis-report/> (E.T. 29.12.2022); IPCC tarafından yayınlanan raporlar için bakınız: <https://www.ipcc.ch/ar6-syr/> (E.T. 29.12.2022).

4 THORP, Teresa M., Climate Justice, A Voice for the Future, Palgrave Macmillan, 2014, s. 8.

5 Detaylı bilgi için bakınız: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/SYR_AR5_FINAL_full.pdf (E.T. 29.12.2022).

Küresel ölçekte soğuk gün ve gece sayısının azalmasını, sıcak gün ve gece sayısının artacak olmasını muhtemel olarak gören rapora göre, Avrupa, Asya ve Avustralya'nın büyük bölümünde sıcak hava dalgalarının sıklığının artacağı öngörülmektedir. 20'nci yüzyılın ortalarından beri günlük aşırı sıcakların sıklığı ve yoğunluğunda küresel ölçekteki değişikliklere insan katkısının bulunduğu ifade edilmektedir. Böylece insan etkisinin katkıda bulunması sonucunda birtakım yerlerde ısı dalgalarının meydana gelmesi ihtimali iki kattan fazla şekilde artacaktır. Bunun doğal sonucu olarak ise bazı bölgelerde ısıya bağlı insan ölümlerinin artacağı, soğuğa bağlı ölümlerin ise azalacağı orta düzeyde bir güvenilirlikle ileri sürülmüştür.⁶

Çalışmada bilimsel kanıtlarına da değinildiği üzere iklim, anormal bir şekilde insan kaynaklı değişmektedir.

Devletler arasında ortaya çıkan adaletsizliğe değinmeden önce ortaya çıkan insan hakları ihlallerine çalışma bağlamında kısaca bahsetmek gerekmektedir;

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi tarafından 12 Temmuz 2019 tarihinde kabul edilen kararda bu konudan söz edilmiştir. Karar daha önce insan hakları ve iklim değişikliği ile ilgili tüm kararları hatırlatarak, insan haklarına saygı gösterilmesi gerekliliğini vurgulamış, iklim değişikliğinin insanlığın ortak kaygısı olduğundan bahsederek hassas gruptaki engelliler, kadınlar, çocuklar ve göçmenlerin korunması gerekliliğini ifade etmiştir.⁷

Bunun yanında iklim değişikliğinin etkilerinin yaşam hakkı, yeterli gıda hakkı, dahil olmak üzere tüm insan haklarından etkin bir şekilde yararlanılabilmesi için mücadelenin gerekliliğinden bahsetmiş, ulaşılabilir en yüksek fiziksel ve zihinsel sağlık standardından yararlanma hakkının, barınma hakkının, kendi kaderini tayin etme hakkının, güvenli içme suyu hakkının, çalışma ve gelişme hakkının hiçbir durumda geri bırakılmayacağını karara bağlamıştır.⁸

Diğer tüm insan haklarını kullanmanın vazgeçilmez koşulu olan yaşam hakkının yanında kaliteli bir yaşam sürebilmenin de vazgeçilmez koşulu olan sağlık hakkı, iklim değişikliği karşısında en çok etkilenen hakların başında gelmektedir.⁹

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi tarafından yayınlanan bir başka karar yaşam hakkı ile ilgili olarak birtakım verileri ortaya koymuştur. Karara

6 Climate Change 2014 Synthesis Report, s. 7.

7 UN, Human Rights, Council, 12 July 2019, A/HRC/RES/41/21, p. 7.

8 A/HRC/RES/41/21, p. 15.

9 IPCC, Beşinci Değerlendirme Raporu: Çalışma Grubu II Raporu, 2014, ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/WGIIAR5-PartA_FINAL.pdf.

göre, 2000 ila 2004 yılına kadar yılda ortalama 262 milyon insan iklim değişikliğinden etkilenirken ortalama 250 bin insan yaşamını yitirmiştir. Dünya Sağlık Örgütü tarafından verilen bilgilere göre ise 2030 – 2050 yılları arasında her sene 250 bin kişinin yaşamını yitireceği düşünülmektedir.¹⁰

Yaşam hakkının yanında sağlık hakkı söz konusu olduğunda olumsuzluklar hem kişilerin sağlığı hem de sağlık sistemi üzerinde ortaya çıkmaktadır. 1948 Dünya Sağlık Örgütü Tüzüğüne göre sağlık, yalnızca hastalık ya da sakatlığın olmaması durumunu değil sosyal ve ruhsal refahı da ifade etmektedir.¹¹ İklim değişikliği sonucunda yaşanan afetlerde kişiler fiziksel sağlıklarından oldukları gibi ruhsal sağlıklarını da kaybetmekte, sağlık sistemi üzerinde de ciddi sorunlar yaşanmaktadır. Öyle ki gelişmiş ülkeler dahi sağlıklı bir yaşantıyı sağlayan mal ve hizmetleri zamanında ve eşit olarak gerçekleştirememektedir.¹²

Pek tabii etkilenen insan hakları yaşam ve sağlık hakkından ibaret değildir. Yaşam ya da sağlık gibi temel hakların gerektiği gibi kullanılabilmesi için kaliteli bir çevre de gerekmektedir.¹³ Bu nedenle çevre hakkı ve bir yönüyle bu hakka bağlı olarak yeterli gıda, temiz su, uygun barınma gibi temel ihtiyaçların giderilmesi de kaliteli bir çevrenin varlığına bağlıdır.¹⁴

Görülebileceği gibi iklim değişikliğinin insan hakları üzerinden doğrudan olumsuz bir dizi etkisi bulunmaktadır. İşte bu olumsuz etkileri ortadan kaldırmak veya en aza indirmek için tedbirler alınmalıdır. Kuşkusuz bu tedbirler de birtakım maliyetlere yol açmaktadır. Bu maliyetleri karşılayamayan devletler, insan haklarını temin etmekte zorlanacağından ve başarısız olma riskiyle karşılaşacağından dolayı maliyetlerin adil bir biçimde dağıtılması gerekmektedir. Maliyetleri adil dağıtabilmek için öncelikle sorumluların belirlenmesi sonrasında da sorumlulukların hakkaniyetli bir biçimde dağıtılması gerekmektedir.

10 <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health> (E.T. 24.01.2023).

11 Sağlıkın Teşviki ve Geliştirilmesi Sözlüğü, Kısım I, Temel Terimler Listesi, s. 1. Sözlüğün tamamı için bkz: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/64546/9789755903613_tur.pdf;jsessionid=12A1183E3_E1939A95B748463152597C8?sequence=3 (E.T. 26.01.2023).

12 DUYMAZ; Seda Yurtcanlı, “Bir İnsan Hakları Sorunu Olarak İklim Değişikliği”, İstanbul Politikalar Merkezi, İstanbul, 2020, s. 9.

13 BOER, Ben, Environmental Law Dimensions of Human Rights, Volume XXIII/1, Oxford Press, 2015, s. 2

14 Stockholm Bildirgesinin tam metnine ulaşmak için bkz: <http://tbbyayinlari.barobirlik.org.tr/TBBBooks/472.pdf> (E.T. 18.01.2023).

II. TARİHSEL SORUMLULUK BAĞLAMINDA İKLİM BORCU

İklim borcu ya da ekolojik borç Kuzey'in Güney'deki kaynakları sömürdüğüünü vurgulamanın bir yolu olarak ortaya çıkmıştır.¹⁵ Ancak iklim borcu kavramı sadece Kuzey'in Güney'e olan borcunu ifade etmekle kalmaz aynı zamanda mevcut neslin gelecek nesillere karşı olan borcunu, tüm insanlığın insan dışındaki canlılığa olan borcunu da içeren etik bir değeri ifade etmektedir.¹⁶ Gerçekten de dünya ve üzerindeki her şey, atmosfer de dahil olmak üzere, ekosistem adı verilen bir sistem içindedir. Bu sistem içinde ve ekosistem kompozisyonuna dahil olan her unsur sistemin vazgeçilmezidir. Çünkü bu sistemden herhangi bir unsurun çıkarılması karmaşa ve ekosistemin zarar görmesi ile sonuçlanır.¹⁷ İklim borcuna göre, bazı devletlerin haklarına düşenden fazla kaynak tüketmesi sonucu gelişmiş devletlerle gelişmekte olan devletler arasında bir fark ortaya çıkmaktadır. Bu fark "iklim borcu" olarak ifade edilmektedir.¹⁸

İklim borcu özünde bir adalet meselesidir. Küresel adalet fikrinin öne çıkardığı argümana göre, dünyanın Güney kısmının zengin gelişmiş Kuzey devletlerine bağımlı olmasından ziyade söz konusu bu gelişmiş devletlerin, gelişmekte olan devletlere karşı borçlu olması gerekmektedir.¹⁹ İklim adaleti meselesinde ise temel metinlerden biri Cochabamba Halklar Sözleşmesidir. Söz konusu bu sözleşme 2009 yılında gerçekleştirilen 10. Taraflar Konferansı'nın yol açtığı hayal kırıklığı neticesinde ortaya çıkmıştır. Sözleşme, kapitalist sistemi eleştirmekte ve çevre ile ilgili ortaya çıkan problemlerin kaynağına kapitalist sistemi yerleştirmektedir. Sözleşmeye göre bütün halkların temel ihtiyaçlarını karşılayacak bir üretim kapasitesine sahip olma hakkı bulunmaktadır. Ancak bu hak, iklim değişikliğine yol açan gelişmiş devletlerin takip ettiği gelişim sürecinin takip edilmesi anlamına gelmemektedir.²⁰ Çünkü bu yöntemle gelişmekte olan devletler de tıpkı daha önce bu yöntemi kullanarak gelişmiş devletler gibi doğaya ve dolayısıyla iklime zarar vereceklerinden ötürü bu yol tercih edilmemelidir.

15 WARLENIUS, Rikard, "Calculating Climate Debt. A Proposal", Human Ecology Division, Lund University, Sweden, s. 3. <https://www.isecoeco.org/conferences/isee2012-versao3/pdf/918.pdf> (E.T. 09.01.2023)

16 DERNEK OKUDAN, Kadriye, TIRIŞ, Gülşah, "Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek: Ekolojik Yurttaşlık Üzerine Bir Değerlendirme", Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi, C. 5, S. 3, 2020, s. 756.

17 People's Coalition for the Right to Water (KRUHA), Çevre: Kızılca Yürür, Özgür Duman, https://ekolojikolektifi.org/wp-content/uploads/2017/11/kolektifdergi_05.pdf (E.T. 09.01.2023), s. 19.

18 BİRDİŞLİ, Fikret, "Metaekoloji ve Metaekolojik Güvenlik", Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi C. 6, S.1, 2014, s. 141.

19 BİRDİŞLİ, "Metaekoloji ve Metaekolojik Güvenlik", s. 141

20 KAYA, Yasemin, "Paris Anlaşmasını İklim Adaleti Perspektifinden Değerlendirmek", Uluslararası İlişkiler Dergisi, C. 14, S. 54, 2017, s. 93.

İnsanların hayatlarını devam ettirebilmeleri için yemek, barınma, ısınma gibi birtakım temel ihtiyaçları vardır. İnsanlar bu ihtiyaçlarını dünyanın kaynaklarını kullanarak karşılamaktadırlar. Bu ihtiyaçlar karşılanırken ne kadar tüketildiği sorusuna ise ekolojik ayak izi cevap vermektedir. Ekolojik ayak izi ise birey bazından başlayarak şehir, bölge ve gezegen için hesaplanmaktadır.²¹Kişi başına düşen ekolojik ayak izi sıralamasında ilk on devlet içinde yer alan ABD’de bir Amerikalının ayak izinin kırk üç Afrikalınıninkine eşit olduğu bilinmektedir.²² Bir başka örnek ise bir Mozambiklinin yılda yaydığı 100 kg’lık CO₂ gazına karşılık bir Amerikalı 20 ton yaymasıdır.²³ Bu bağlamda düşünüldüğünde anlaşılabilceği gibi doğal kaynakları en fazla tüketen devletlerin çoğu gelişmiş devletlerdir.²⁴

İklim borcu düşüncesinin arkasında yatan temel mantık; kirleten öder ilkesidir. Kirlilik konusunda resmi düzeyde bölgesel ölçekli ilk tanımlama Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) tarafından yapılmıştır. Bu tanıma göre *“kirlilik, insan sağlığını tehlikeye düşürmek, canlı varlıkları ve ekosistemleri hasara uğratmak türünden zararlı sonuçlara yol açan ve çevrenin eğlence ve estetik açıdan ya da diğer meşru kullanımını bozan atıkların ya da enerjinin insanlar tarafından doğrudan ya da dolaylı olarak çevreye verilisidir.”*²⁵ Kirleten öder ilkesi en basit tanımıyla; yarattığı kirliliğin kirletene ödettirilmesi ya da kirletenin kirliliğin maliyetine katlanması şeklinde ifade edilebilir.²⁶ Tanımdan da anlaşılabilceği gibi kirliliğin sadece insan kaynaklı faaliyetlerden ileri gelmesi gerekmektedir. Doğal yollarla oluşan sonuçların kirliliğin tanımında yer almadığını ifade etmek gerekmektedir. Bu ilke uzun bir süredir çevre hukukunda kullanılmaktadır. Bu ilkeden yola çıkılarak geliştirilen düşünceye göre bir devletin sera gazı azaltımı, küresel sıcaklık artışına olan nispi katkısına bağlı olmalıdır. Tarihsel sorumluluk düşüncesine göre karbondioksitin atmosferde 100 ila 120 yıl arasında kalması sebebiyle, yalnızca gelecekteki emisyonlar değil, aynı zamanda önceki yıllardaki emisyonlardan kaynaklanan tüm zararlar da hesaba katılmalıdır. Çünkü

21 <http://climatechange.boun.edu.tr/ekolojik-ayak-izi-nedir/> (E.T. 17.01.2023)

22 <https://www.wwf.org.tr/?1345/kirmizialarm#:~:text=Kişi%20başına%20düşen%20Ekolojik%20Ayak%20İzi%20sıralamasında%20ilk%20on%20ülke,izinin%20yüzde%2040%27ın%20oluşturuyor.> (E.T. 17.01.2023)

23 ŞAHİNÖZ, Ahmet, “Sürdürülemeyen “Sürdürülebilir Kalkınma””, Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Y. 8, S. 15, 2019, s. 96.

24 Devletlere göre karbon ayak izi istatistiklerini görebilmek için bknz: <https://www.newstic.net/kaynak/gorsel/en-cok-dunya-kaynagi-kullanan-ulkeler-2018-kuresel-ayak-izi/> (E.T. 17.01.2023)

25 TURGUT, Nükhet, “Kirleten Öder İlkesi ve Çevre Hukuku”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, S.1, C. 44, 1995, s. 610.

26 TURGUT, “Kirleten Öder İlkesi ve Çevre Hukuku”, s. 619.

hala 1940 ve sonrasında atmosfere yayılan karbondioksit atmosferde durmaktadır. Bu nedenle hemen hemen ilk sanayicilerin dahi bu gazdan sorumlu olması sebebiyle erkenden sanayileşerek zenginleşen devletlerin bu noktada sorumluluğu bulunmakta ve emisyon salınımlarında kesintiye gitmeleri gerekmektedir.

Bu noktada 2010 yılına kadar İngiltere emisyonların %66'sından, ABD ise %23'ünden sorumludur. O halde tarihsel sorumluluk düşüncesine göre bu oranlarda azaltıma gitmeleri gerekmektedir.²⁷

Kuzey ve Güney devletleri olarak farklı adalet fikirleri, devletler arasındaki yük paylaşımı konusunda da farklı fikirleri öne çıkarmaktadır. Kirleten öder ilkesinin altında yatan adalet anlayışına göre iklim değişikliğinde sorunu çözmesi gerekenler karbondioksit emisyonunu artırarak soruna neden olanlardır. Çözümün bir parçası ise iklim borcunu ödemekten geçmektedir. Çünkü tarihsel sorumluluk bir kenara bırakıldığında gelişmekte olan ülkeler de yük altına sokulacak ve kirleten öder ilkesi yerini kirlenen öder ilkesine bırakmış olacaktır.²⁸

Böylece iklim değişikliğinin maliyetine katlanmada gelişmiş devletlerin, gelişmemiş ya da gelişmekte olan devletlere göre daha fazla sorumluluk alması gerektiği söylenebilir. Bunun nedeni ise daha önce açıklandığı üzere hem tarihten gelen sorumluluk hem de günümüzde hesaplanan ekolojik ayak izinin gösterdiği gibi gelişmiş devletlerin iklim değişikliğine yaptığı katkının daha fazla olmasıdır. Dolayısıyla iklim değişikliğinin maliyeti de buna göre adil olarak paylaşılmalıdır.

III. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN MALİYETİ KARŞISINDA ADALET ARAYIŞLARI

Genellikle, üzerinde yaşadığımız dünyanın adil bir yer olmadığı kabul edilmektedir. Gerçekten de doğal kaynaklardan doğal afetlere kadar yeryüzünde eşit bir dağılımın olmadığı görülmektedir.²⁹ Burada bahsi geçen “doğal” olanlar kadar, özünde insan tarafından dağıtılanlar da adil bir dağılıma sahip değildir. Bu iddianın bir destekleyicisi de iklim değişikliğinin oluşumundaki katkıları ve sonuçlarına katlanma durumları dikkate alındığında, küresel çapta ortaya çıkan adaletsizliklerdir. Bu düşünce hem birey bazında hem devletler bazında kabul edilebilir gözükmektedir. Söz konusu bu adaletsizliklerin bir kısmı insan hakları ilgili olup bir kısmı da devletler arasında ortaya çıkmaktadır.

27 PARKS, Bradley, C, ROBERTS, J Timmons, A Climate of Injustice, Global Inequality, North-South Politics, and Climate Policy, The MIT Press, Cambridge, 2007, s. 146.

28 DEMİRCİ, Mustafa, “İklim Değişikliği ve Dağıtıcı Adalet”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, Ekim 2013, C. 8, S. 2, s. 192.

29 DEMİRCİ, “İklim Değişikliği ve Dağıtıcı Adalet s. 185.

İnsan kaynaklı iklim değişikliğine neden olan en önemli sebep sera gazlarıdır.³⁰ Bu bağlamda sera gazı emisyonunun atmosferdeki artışına hiç katkı sağlamamış ya da çok az katkı sağlamış devletlerin iklim değişikliğinin olumsuz sonuçlarından en fazla etkilenecek devlet olmalarına karşın atmosferdeki sera gazı emisyonunun artışına en çok sebep olan devletler ekonomik olarak gelişmiş ve iklim değişikliğine uyum sağlama kapasitesine sahip olan devletlerdir.³¹

İklim değişikliği ile mücadelede iki yaklaşım benimsenmektedir; azaltım ve uyum sağlama yükümlülükleri. Bu yükümlülükler ve sürdürülebilir kalkınmayı desteklemek amacıyla devletlerin neler yapacağı Kyoto Protokolünde düzenlenmiştir.³² Kyoto Protokolüne katılan taraflar aynı zamanda BMİDÇS'nin tarafları olup sözleşmenin amacını takip etmekte ve sözleşmenin şartlarını göz önünde tutmaktadırlar. BMİDÇS, devletlerin yükümlülüklerini belirlerken ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluk ilkesine başvurmuş, devletlerin özgün ulusal ve bölgesel kalkınma önceliklerini, hedeflerini ve koşullarını dikkate almıştır. Devletlerin yükümlülükleri BMİDÇS 4. maddede ayrıntılı olarak düzenlenmiştir.

Devletlerin birbirileri ile ilişkileri ve iş birlikleri egemen eşitliğe dayanmaktadır. BM Antlaşması “*Örgüt, tüm üyelerin egemen eşitliği ilkesi üzerine kurulmuştur.*”³³ hükmü ile bu duruma atıf yapmaktadır. Ancak bu ilke bir yana, özellikle tüm devletlerin sorumluluk almasının gerekli olduğu durumlarda, adaletsiz olarak adlandırılacak sonuçlar doğmakta, bu sebeple bazı durumlarda sorumluluğa ilişkin farklılaştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesi, özellikle çevre ile ilgili antlaşmalarda 1992 Rio Deklarasyonundan³⁴ beri, çoğu çok taraflı çevre

30 BMİDÇS'ye göre; sera gazları hem doğal hem de insan kaynaklı olup atmosferdeki, kızıl ötesi radyasyonu emen ve tekrar yayan gaz oluşumları anlamına gelmektedir.

31 DEMİRCİ, “İklim Değişikliği ve Dağıtıcı Adalet”, s. 185.

32 Kyoto Protokolü 2. ve 3. Madde.

33 Birleşmiş Milletler Antlaşması, madde 2/1.

34 Rio Deklarasyonu, ilke 7, “Devletler dünyanın ekosisteminin sağlığı ve bütünlüğünü muhafaza etmek, korumak ve restore etmek için küresel bir ortaklık ruhuyla işbirliğine gitmelidirler. Küresel çevresel bozulmaya farklı katkılar bakımından, Devletler ortak ancak farklılaştırılmış sorumluluklara sahiptir. Gelişmiş ülkeler, toplumlarının küresel çevreye yaptıkları baskılar ve yönettikleri teknolojiler ve finansal kaynaklar açısından sürdürülebilir kalkınmanın Uluslararası takibinde üstlendikleri sorumluluğu kabul etmektedirler”. Tam metin için: <https://kumid.net/euproject/admin/userfiles/dokumanlar/cevreilave02.pdf> (13.09.2022)

antlaşmalarında devletlerin yükümlülüklerinde bir dereceye kadar farklılaştırma yapabilmek adına kullanılmaktadır.³⁵

Ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluk ilkesi, gelişmiş devletler ve gelişmekte olan devletlerin küresel ısınmaya neden olan sera gazları konusundaki farklı katkılarına odaklanmaktadır. Bütün devletler küresel iklim değişikliği konusunda ortak hareket etmek zorunda olmakla beraber bu ilkeye göre sorumlulukları birbirinden farklı olacaktır. BMİDÇS, fazla yük altında kalanlar başta olmak üzere, ki bu devletler iklim değişikliğinin sonuçlarından diğerlerine kıyasla daha fazla etkilenmektedir, gelişmekte olan devletlerin ve iklim değişikliği karşısında savunmasız olanların özel koşullarının dikkate alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır.³⁶

Ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesi, uluslararası çevre antlaşmalarına uygulanırken iki unsur içermektedir. Birincisi, ilgili tüm devletlere çevre sorunları ile mücadeleye katılma hakkı vermekte ve hatta çoğu zaman bunu gerektirmektedir. İkinci olarak ise, devletlerin farklı durumlarını ve kapasitelerini, sorunlara tarihsel katkılarını ve gelişmek için ihtiyaçlarını dikkate alarak, devletler için farklı taahhütlerin benimsenmesine imkân vermektedir.³⁷

BMİDÇS önsöz kısmında bütün devletlerin imkanlarına ve sosyo ekonomik koşullarına uygun olarak en geniş ölçüde iş birliği yapmasını, etkili ve uygun uluslararası çabalara katılmasını kabul etmiştir. Sözleşmenin 3. maddesi ise günümüz ve gelecek kuşakların yararı için, taraflardan gelişmiş ülkelere hem iklim değişikliği hem de zararlı etkileriyle yapılacak mücadelede öncülük etme görevi vererek sorumluluklarını belli bir derece artırmıştır.³⁸

BMİDÇS gelişmekte olan devletlerin, iklim değişikliğinin zararlı etkilerine karşı savunmasız devletlerin ve sözleşme uyarınca gereğinden fazla veya

35 HONKONEN, Tuula, "The Principle of Common But Differentiated Responsibility in Post-2012 Climate Negotiations", *Review of European Community & International Environmental Law*, V. 18, I. 3, s. 1.

36 KARAKOÇ, Yıldız Duygu, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Y. 7, S. 79, Ekim, 2018, s. 411.

37 HOONKEN, Tuula, *The Common but Differentiated Responsibility Principle in Multilateral Environmental Agreements*, Wolters Kluwer International, 2009, s. 1; bu noktada ilkenin iklim adaleti kapsamında, eşitliğe başvurarak adaleti sağlamaktan ziyade, dağıtıcı adalet anlayışına başvurduğu söylenebilir. Bknz: Çalışmanın 1.4.2.3. başlığı. Ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesinin işlevselliğine ilişkin bir örnek 1987 Montreal Protokolüdür. Protokol 1990 yılında yapılan Londra Değişiklikleriyle birlikte Çok Taraflı Fonun kurulmasının yanı sıra, belirli koşulları yerine getirmeleri şartıyla gelişmekte olan devletler için gecikmeli uyum imkânı sağlamıştır. LADLY, Sarah Davidson, "Border Carbon Adjustments, WTO-law and The Principle of Common but Differentiated Responsibilities" *International Environment Agreements*, 12:63-84, s. 70.

38 Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi m.3.

anormal yük altında kalanların ihtiyaç ve özel koşullarının tümüyle dikkate alınması gerekliliğine dikkat çekmiştir.³⁹ Yine sözleşmeye göre tarafların, teknoloji finansmanı ve transferiyle ilgili eylemlerinde, en az gelişmiş devletlerin özgün ihtiyaç ve durumlarını tümüyle dikkate alması gerekliliğini vurgulamıştır.⁴⁰

BMİDÇS, iklim değişikliği ile mücadele edilmesi gerekliliği ve devletlerin ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesinin kabulü üzerine temellendirilmiştir. Sözleşmenin ek protokolü olan Kyoto da devletlere gelişmişlik düzeyine göre somut sorumluluklar vermiştir.⁴¹

Kyoto Protokolü, Çerçeve Sözleşmedeki ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesinin ruhunu korumuştur. Gerek Çerçeve Sözleşmenin 4. maddesi gerekse de Kyoto Protokolünün 10. maddesi, tarafların özgün ulusal ve bölgesel kalkınma önceliklerini, amaçlarını ve koşullarını dikkate alarak yükümlülüklerini yerine getireceklerini ifade etmiştir. Atmosferde biriken ve kürenin daha fazla ısınmasına yol açan sera gazı emisyonlarının en önemli sebebi, Kuzey Ülkeleri olarak tanımlanan ve sanayi toplumuna geçişlerini erken tamamlayan devletlerdir. Ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesi bir yönüyle bu durumu kayıt altına almaktadır. Bu noktada gelişmekte olan devletler bir iklim borcundan bahsederken, gelişmiş devletler borç kelimesinden uzak durmakta ve tarihsel sorumluluk kavramı ile bu duruma yaklaşmaktadırlar.⁴²

Görülebileceği gibi uluslararası hukukta iklim rejimi, iklim değişikliğinin maliyetine katlanmada gelişmiş devletlere öncü bir rol biçmiştir. Sorumluluğu farklılaştırarak uygulamakta ve böylece adil bir sonuca ulaşmaya çalışmakta-

39 Bu sebeple BMİDÇS, gelişmişlik düzeylerini dikkate alarak devletleri üç gruba ayırmış ve farklı sorumluluklar yüklemiştir. EK I grubunda yer alan ülkeler, sera gazı emisyonlarını sınırlandırmak, sera gazı yutaklarını korumak ve geliştirmek, ayrıca, iklim değişikliğini önlemek için aldıkları önlemleri ve izledikleri politikaları bildirmek ve mevcut sera gazı emisyonlarını ve emisyonlarla ilgili verileri iletmekle yükümlüdürler. EK II grubunda yer alan devletler, birinci grupta üstlendikleri yükümlülüklerle ilaveten çevreye uyumlu teknolojilerin özellikle gelişme yolundaki taraf ülkelere aktarılması veya bu teknolojilere erişimin teşvik edilmesi, kolaylaştırılması ve finanse edilmesi hususlarında her türlü adımı atmakla sorumlu kılınmışlardır. EK dışında kalan gelişmekte olan devletlere raporlama, iş birliğine katılma gibi genel ve esnek yükümlülükler getirmiştir. <https://www.mfa.gov.tr/bm-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi.tr.mfa> (13.09.2022)

40 Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi m.4 ve 9.

41 KAYHAN, Ali Kerem, "Uluslararası Hukukta İnsanlığın Ortak Kaygısı Kavramı", Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2018/1, s. 230.

42 <https://www.ekoiq.com/gelismis-ulkeler-borc-kelimesinin-telaffuz-edilmesini-bile-istemiyorlar/> (E.T.05.01.2023)

dır. Şüphesiz gelişmekte olan devletler ve gelişmemiş devletler, farklılaştırılan sorumluluklarını kullanarak hem gelişmiş devletlerden elde edecekleri maddi geliri, hem de iklim değişikliği mücadelesinde harcayacakları enerjiyi tasarruflu kullanarak, insan haklarının korunması noktasında başarıyı artırbileceklerdir.

SONUÇ

Dünyayı ve içinde yaşayan canlı cansız bütün varlıkları tehdit eden iklim değişikliği karşısında, bu sorunun çözülmesi, başka bir deyişle iklim değişikliğinin durdurulması ya da yavaşlatılması hayati önem arz etmektedir. Bunun için öncelikle atmosfer bakımından zararlı gazların salınımlarının durdurulması ya da azaltılması gerekmektedir. Bu sebeple BMİDÇS azaltım yükümlülüğü getirmiştir. Azaltım yükümlülüğü, BMİDÇS tarafından belirtildiği üzere devletlerin sui generis durumları dikkate alınarak uygulanacak ve böylece azaltım yükümlülüğü karşısında maliyet adil bir şekilde paylaştırılmaya çalışılacaktır.

Diğer yandan iklim değişikliği hali hazırda meydana geldiği gibi gelecekte de devam edeceği kesin olarak öngörülmektedir. Sıcaklıklar artacak, yağış döngüleri değişecek, kuraklıklar başlayacak, aşırı hava olayları gündeme gelecektir. Gerek ekosistemler gerek ekonomi temelli sektörler bundan ciddi şekilde etkilenecektir. Bu türden bir senaryoda insan hakları da daha fazla ve daha ciddi ölçekte ihlallerle karşı karşıya kalacaktır. Eğitimden sağlığa hayatın her alanında benzer etkileri görmek muhtemel hale gelecektir. Bu bağlamda devletler ve insanların iklim değişikliğine adaptasyonu hayatın devamı için zaruri olup BMİDÇS tarafından uyum yükümlülüğü bu sebeple ortaya konmuştur. Yükümlülükler noktasında, özellikle uyum sağlama konusunda, gelişmekte olan devletlerin bir kısmının ve gelişmemiş devletlerin bunu karşılayabilecek kapasitesi olmamakla birlikte iklim değişikliğinin sonuçlarına karşı duyarlı oldukları kabul edilmektedir. Ortak hareket etme, ancak farklı düzeylerde sorumluluk almanın gerekliliği bu noktada ortaya çıkmaktadır.

İklim konusunda sorumluluk düşüncesinin temeline tarihsel sorumluluk prensibi oturtulmalıdır. Bu prensibin doğal sonucu olarak ise geçmişte atmosferi kirleten devletlerin kirleten öder ilkesine dayanarak iklim borcunu da ödemeleri gerekmektedir. Bu düşünce bir yönüyle ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesinin de bir gereğidir.

Ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesi gereğince, özellikle çevre ile ilgili konularda devletler yetenekleri ve imkanları oranında sorumluluk altına girmelidir.

Geçmişte atmosferi kirleten ve sanayileşmesini tamamlayan devletlerin diğer devletlere göre daha fazla sorumluluk almaları ve iklim değişikliğinin maliyetini karşılamak noktasında BMİDÇS gereğince öncü rol oynamaları gerekmektedir.

İklim borcu altında ödenecek tazminat bu noktada önem arz etmektedir. Ödenecek olan tazminat hem azaltım yükümlülüğü, hem de uyum sağlama yükümlülüğünün yerine getirilmesi noktasında kullanılabilir. Burada ifade etmek gerekir ki gelişmiş devletlerin oynayacağı öncü rol ile ilgili diğer devletlere iklim değişikliği konusunda verilecek ekonomik menfaatlerin başı ya da yardım adı altında tanımlanmaması gerekmektedir. Aksi halde bu düşünce tarihsel sorumluluk fikriyle zıt düşecektir. Dolayısıyla verilecek olan ekonomik menfaati iklim borcu ya da ekolojik borç olarak tanımlamak daha doğru olacaktır.

Sonuç olarak iklim değişikliğinin tek başına maliyeti ya da azaltım ve adaptasyon süreçleri ile ortaya konacak olan maliyet ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesinin doğru şekilde uygulanmasıyla adil bir biçimde dağıtılabilir. Bunun doğal sonucu olarak devletlerin önemli görevleri arasında yer alan insan haklarını sağlamak ve tehlikelere karşı korumak devletler için daha mümkün bir hale gelebilecektir.

KAYNAKÇA

BİRDİŞLİ, Fikret, “Metaekoloji ve Metaekolojik Güvenlik”, *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* C. 6, S.1, 2014.

Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi <https://www.mfa.gov.tr/bm-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi.tr.mfa>

BOER, Ben, *Environmental Law Dimensions of Human Rights*, Volume XXIII/1, Oxford Press, 2015.

DEMİRCİ, Mustafa, “İklim Değişikliği ve Dağıtıcı Adalet”, *Eskişehir Os-mangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, Ekim 2013.

DERNEK OKUDAN, Kadriye, TIRIŞ, Gülşah, “Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek: Ekolojik Yurttaşlık Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 3, 2020

DUYMAZ; Seda Yurtcanlı, “Bir İnsan Hakları Sorunu Olarak İklim Değişikliği”, İstanbul Politikalar Merkezi, İstanbul, 2020.

HONKONEN, Tuula, “The Principle of Common But Differentiated Responsibility in Post-2012 Climate Negotiations”, *Review of European Community & International Environmental Law*.

HOONKEN, Tuula, *The Common but Differentiated Responsibility Principle in Multilateral Environmental Agreements*, Wolters Kluwer International, 2009.

<http://climatechange.boun.edu.tr/ekolojik-ayak-izi-nedir/>(E.T. 17.01.2023).

<https://www.ekoiq.com/gelismis-ulkeler-borc-kelimesinin-telaffuz-edilmesini-bile-istemiyorlar/> (E.T. 05.01.2023)

<https://www.ipcc.ch/report/ar5/syr/synthesis-report/> (E.T. 29.12.2022);

<https://www.mgm.gov.tr/iklim/iklim.aspx?key=B#:~:text=Olduk%C3%A7a%20geni%C5%9F%20bir%20b%C3%B6lge%20i%C3%A7inde%2C%20uzun%20y%C4%B1llar%20boyunca,ortalama%20hava%20ko%C5%9Fullar%C4%B1na%20iklim%20denir.> (E.T. 29.12.2022).

<https://www.newstic.net/kaynak/gorsel/en-cok-dunya-kaynagi-kullanan-ulkeler-2018- kuresel-ayak-izi/> (E.T: 17.01.2023).

<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health> (E.T. 24.01.2023).

<https://www.wwf.org.tr/?1345/kirmizialarm#:~:text=Kişi%20başına%20düşen%20Ekolojik%20Ayak%20İzi%20sıralamasında%20ilk%20on%20ülke,ininin%20yüzde%2040%27ını%20oluşturuyor.> (E.T. 17.01.2023).

IPCC, Beşinci Değerlendirme Raporu: Çalışma Grubu II Raporu, 2014, ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/WGIIAR5-PartA_FINAL.pdf.

İPCİ, Tijen, ÇOBANOĞLU, Nesrin, “İklim Değişikliğinin ve İklim Değişikliğiyle İlgili Küresel Anlaşmaların Çevre Etiği Bakımından Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, C. 7, S. 2, 2019.

KARAKOÇ, Yıldız Duygu, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Y. 7, S. 79, Ekim, 2018.

KAYA, Yasemin, “Paris Anlaşmasını İklim Adaleti Perspektifinden Değerlendirmek”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, C. 14, S. 54, 2017.

KAYHAN, Ali Kerem, “Uluslararası Hukukta İnsanlığın Ortak Kaygısı Kavramı”, *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2018/1.

Kyoto Protokolü, https://webdosya.csb.gov.tr/db/iklim/editordosya/kyoto_protokol.pdf (E.T. 15.01.2023).

LADLY, Sarah Davidson, “Border Carbon Adjustments, WTO-law and The Principle of Common but Differentiated Responsibilities” *International Environment Agreements*, 12:63-84.

PARKS, Bradley, C, ROBERTS, J Timmons, *A Climate of Injustice, Global Inequality, North-South Politics, and Climate Policy*, The MIT Press, Cambridge, 2007.

People’s Coalition for the Right to Water (KRUHA), Çev: Kızılca Yürür, Özgür Duman, https://ekolojikolektifi.org/wpcontent/uploads/2017/11/kolektifdergi_05.pdf(E.T.09.01.2023).

Rio Deklarasyonu <https://kumid.net/euproject/admin/userfiles/dokumanlar/cevreilave02.pdf>.

Stockholm Bildirgesi <http://tbbyayinlari.barobirlik.org.tr/TBBBooks/472.pdf> (E.T. 18.01.2023).

ŞAHİNÖZ, Ahmet, “Sürdürülemeyen “Sürdürülebilir Kalkınma””, *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Y. 8, S. 15, 2019.

THORP, Teresa M., *Climate Justice, A Voice for the Future*, Palgrave Macmillan, 2014.

TURGUT, Nükhet, “Kirlenen Öder İlkesi ve Çevre Hukuku”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S.1, C. 44, 1995.

UN, Human Rights, Council, 12 July 2019, A/HRC/RES/41/21.

WARLENIUS, Rikard, “Calculating Climate Debt. A Proposal”, Human Ecology Division, Lund University, Sweden, <https://www.isecoeco.org/conferences/isee2012-versao3/pdf/918.pdf> (E.T. 09.01.2023).